

Problémy s časem

S časem byly vždy potíže. Už jenom jeho tři podoby a způsob jejich existence-neexistence dokázaly dodat materiál k přemýšlení dobré desítky¹ nejvýznačnějších filosofů (a filosofujících přírodovědců) v dějinách, kteří úvahami na toto téma zaplnili stovky stran a přesto většinou² stále jen v různých podobách opakovali jedno a totéž – čas je bytím, které není nebo nám stále uniká. Ano, čas má statut bytí, čas je, přesvědčuje nás o tom každodenní zkušenost, naše uvěznění v toku času, z kterého se nemůžeme vymanit. Mohli bychom snad popřít existenci něčeho, co nás tak významně omezuje a determinuje? Ale ne, čas samozřejmě není. Vždyť už samotná definice jeho tří podob – minulosti, budoucnosti i přítomnosti – je založená na tom, že to, o čem se mluví, není. Nedokážeme *to* vysvětlit, a přesto *tomu* rozumíme. Samotné výrazy použité v předcházejícím textu – „je“, „byl“, „dějiny“, „předcházející“ nějakým způsobem vyjadřují jednotlivé mody času, kterým rozumíme, ale nevíme jak. Zhruba v těchto hranicích se pohybují všechny úvahy o našem vnímání a prožívání času od Aristotela po Sartra či Merleau-Pontyho.

Samotný čas se tak mimochodem stává excelentní ukázkou užitečnosti opuštění úvah o světě postavených na kategorii bytí, které je ve své podstatě koncipováno tak, aby času odolávalo a bylo jeho protipólem, aby zajistilo jistotu poznání v proměnlivém světě. Přepřacování těchto úvah s využitím pojmů stávání a dění dává pak šanci na překonání některých dualismů vyplývajících právě z metafyzických spekulací o bytí. A samozřejmě, že v této náhradě nejde jen o prostou záměnu dvou slov či pojmů. Je to známka jiného pohledu na skutečnost, zdůraznění její dynamičnosti, rehabilitace proměnlivosti, která byla po staletí chápána jen jako akcidentální záležitost stále hledané substance.

Druhou, podstatně odlišnou linii úvah o čase představuje fyzikální přístup. Zdá se, že doposud jde o odlišnosti natolik podstatné, že první otázka, která by nás v souvislosti s časem měla zajímat, by se mohla týkat právě této dvoukolejnosti úvah o čase. Tyto dvě linie jsou nepřehlédnutelné mimo jiné i proto, že představují tradiční opozita týkající se času: je čas záležitost subjektivní nebo objektivní, je čas našeho vnímání jiný než čas fyzikální? Jsou to dva časy, dvě různé vlastnosti našeho světa, nebo dva pohledy na jednu charakteristiku našeho světa? Odpovědět na tyto otázky je o to obtížnější, že tyto dva různé přístupy se vydělily téměř v samém počátku evropského myšlení. Aristoteles představuje překážky, s kterými se setkává při potřebě určit čas pomocí pohybu, což dává později vzniknout fyzikální větvi úvah o čase, a při snaze uchopit okamžik ve smyslu *nyní*, odkud se později odvíjejí úvahy spíše psychologického (a ještě později fenomenologického) charakteru. V případě Augustina je toto rozlišení již zcela evidentní, na jedné straně stojí úvahy o stvoření světa a počátku času, tedy pojetí kosmologického času, na straně druhé jsou to převážně introspektivní analýzy zabývající se otázkou způsobu existence tří modů času, minulosti, přítomnosti a budoucnosti ve vztahu k našemu vnímání času. Tyto dvě cesty se ještě více rozcházejí s nástupem novověké vědy, která, zejména v mechanice, transformuje čas na abstraktní entitu a samotné plynutí času je vždy pouze rekonstruováno s pomocí diferenciálních rovnic z počátečních podmínek, čas se stává součástí geometrie v podobě trajektorie pohybujících se těles. Celé dějiny jsou tak koncentrovány v jediném abstraktním okamžiku, z kterého se dají vypočítat, minulost a budoucnost se liší jen znaménkem v rovnicích, čas sám je neutrální kulisou, bez vztahu k tomu, co se ve světě odehrává.

S tím vším je konfrontována všední lidská zkušenost, která nám sděluje, že čas si nemůže dovolit vynechat ze svých úvah, plánů, představ, že to je dokonce jedna z rozhodujících a limitujících veličin, s kterou musíme počítat. Neustálá konfrontace jednotlivých pojetí času – fyzikálního, každodenního a filosofického – opakovaně vyvolává otázku o jeho podstatě, resp. klade ji s větší či menší naléhavostí v návaznosti na různé události v lidském životě a v proměnách společnosti.

Zatímco pocit času z lidských prožitků nikdy nevyzimel, do fyziky se čas vrací velmi pomalu a těžko, ovšem pro jistotu v několika podobách. První souvisí s termodynamikou a s *ireverzibilními procesy*, druhá je podmíněna limitní rychlostí šíření signálu a *kauzalitou* a třetí je vyjádřením dějin celého vesmíru, tj. *kosmologickým časem*.³

Jistě nebude zbytečné všimnout si blíže, co je společné chápání času ve všech třech uvedených oblastech. Termodynamika studuje děje, jejichž hlavní charakteristikou je jednosměrný tok energie a

¹ Aristoteles, Augustin, Newton, Kant, Husserl, Bergson, Heidegger, Sartre, Merleau-Ponty, Prigogine.

² Zejména I. Prigogina bychom podle tohoto kritéria museli z uvedeného výčtu vyřadit.

³ Viz M. Paty: Sur l'histoire du problème du temps. Le temps physique et les phénomènes. In : Le temps et sa flèche, Flammarion 1996, p. 26.

smyslu jeho honba marná není. Existenciální filosof se ptá, jak se rozhodnout tady a teď (= co *bych* měl udělat), aby unesl odpovědnost za následky, které v budoucnosti zcela jistě přijdou v řetězci kauzálních souvislostí. Paradoxním způsobem se zde spojuje determinismus, tj. v tomto podání přesvědčení o možnosti velmi dobře odhadnout následky svých činů (a být za ně odpovědný), na jedné straně a lidská svoboda s odpovědností na straně druhé. Vždyť jak bych mohl být odpovědný za své činy, když by bylo principiálně nemožné odhadnout jejich následky, protože ty by se dostavovaly zcela náhodně bez jakýchkoli pravidel? Nebo jinak a možná přesněji – svět musí odpovídat deterministickým představám, aby byla možná odpovědnost, a současně musí být determinismus porušen, aby byla možná svoboda.

Otázky ireverzibility a determinismu se tak ukazují být těsně spojené s pojetím času a vývoj fyziky od konce 19. století tuto úzkou souvislost vyjevuje stále zřetelněji. Termodynamika, kvantová mechanika a teorie chaosu představují v tomto vývoji – postupně v uvedeném pořadí – hlavní teorie, které si vynucují změny v chápání času.

Zákony termodynamiky a zavedení pojmu entropie představují jednu z historicky prvních forem tzv. šipky času, tj. fyzikálního procesu ztělesňujícího nevratnost času a tím i rozchod s dosavadním pojetím spojeným s klasickou mechanikou. Představa nezvratitelného růstu jedné fyzikální veličiny a přijetí ireverzibility mezi fyzikální pojmy bylo prvním vykročením fyziky směrem k pojetí času, které bylo o něco blíže existenciální nebo i jen všední představě o nemožnosti vrátit se v čase zpět a opravit své chyby v minulosti. Význam tohoto kroku však spočíval spíše v tom, že byla vážně zpochybněna klasická představa, než v nabídce nové koncepce. Kdyby totiž zůstalo u toho, že podstata času je plně vyjádřena pouze neustále rostoucí entropií, byla by lidová moudrost o honbě za *bychem* pouhým varováním, že se nám velmi pravděpodobně nepodaří dosáhnout kořisti. Jakkoli malá pravděpodobnost však není nemožnost. Je to důsledek toho, že růst entropie není fyzikální zákonitostí stejné povahy jako Newtonovy zákony mechaniky, které jsou dynamické, tj. jejich předpovědi jsou zcela jednoznačné, ale je výsledkem statistického počtu, patří tedy mezi zákonitosti statistického typu. I čas by tak potom byl pouze statistickou záležitostí a bylo by pouze pravděpodobné, že jednou umřeme, že se nemůžeme vrátit do minulosti, ale opak by nebyl fyzikálně nemožný. Čím více lidí by *bycha* honilo a čím déle by se této činnosti věnovali, tím více by rostla naděje, že se to někomu povede. Vznikají tedy složitější a komplexnější koncepce a pátrání po nevratnosti, kterou fyzika akceptovala jako svůj problém, se rozšiřuje i do dalších oblastí moderní fyziky.

Kvantová mechanika v tomto ohledu přináší jednu dobrou a jednu špatnou zprávu. Tu špatnou představují závěry řady pokusů, jejichž výsledkem je dvojí možná interpretace kvantových dějů dovolující uvažovat o pohybu částic proti směru času, o porušení příčinnosti, o hranici, za níž nevratnost je opět neznámé slovo. Pro koho jsou tyto důsledky nepřijatelné, má možnost odmítnout použití naší koncepce času v mikrosvětě a přiznat každé úrovni organizace materiálních struktur, každému systému, vlastní temporální charakteristiky. Tu lepší zprávu (z hlediska podpory lidové moudrosti) přináší Everettova koncepce mnoha světů, která se rodí v druhé polovině 20. století jako alternativní či v jistém smyslu rozšiřující koncepcí kodaňské interpretace základního pokusu kvantové mechaniky. Princip neurčitosti, princip komplementarity některých vlastností elementárních částic a jejich pravděpodobnostní popis stojí v základu tzv. kodaňské interpretace pokusu, při kterém pozorovatel (ne)sleduje průchod částice dvěma otvory a střídavě zjišťuje její částicovou a vlnovou povahu. Kodaňská interpretace hovoří o tzv. kolapsu vlnové funkce, ke které dochází vlivem měření pozorovatelem. Jinými slovy – pozorovatel svým pozorováním způsobí, že kvantový systém přejde z mnoha pravděpodobných stavů do jednoho skutečného, který je pozorováním také zjištěn. Pozorování se tak podílí na uskutečnění, ostatní možnosti z pravděpodobnostního pole se nerealizují. Everettova koncepce mnoha světů nabízí jiný pohled. Všechny možnosti kvantového systému nejsou redukovány pozorováním na jeden skutečný stav, ale realizují se všechny tak, že v okamžiku volby se vesmír rozštěpí na různé větve, přičemž každá z nich je pokračováním jedné z možností. Pozorovatel se ocitá v jednom z těchto světů, podle výsledku svého pozorování. Vesmír se tak při každé kvantové volbě štěpí a existuje mnoho více či méně podobných větví jeho vývoje. Všechny možnosti se uskutečňují. I když to vypadá, že v takovémto vesmíru, kde se vše stane, by nebyl problém dohnat *bycha*, právě proto, že vše je skutečné, není to zdaleka tak jednoduché. Lidová moudrost končí u nemožnosti vrátit se do minulosti a opravit tam naše rozhodnutí. I kdybychom našli prostředek pro cestování časem a podařilo se nám dostat se do okamžiku, kdy se právě rozhodujeme, i kdybychom takto dohnali našeho *bycha*, ničeho tím nedosáhneme. Změna rozhodnutí nebude znamenat změnu skutečnosti, ze které jsme se dostali do minulosti, ale docílíme pouze toho, že se vydáme jinou skutečnou větví vývoje světa, aniž by samozřejmě ta, z které jsme přišli, přestala být skutečná.

Podstatně méně fantastické, nikoli však méně podivné a zajímavé zdůvodnění nesmyslnosti honby za *bychem* nabízí teorie chaosu. Vezmeme-li v úvahu tyto teorie, které vznikají od 60. let 20. století, ukazuje se honba za *bychem* nejen jako marná, ale dokonce i jako nebezpečná v případě, že bychom snad nějakým zázrakem *bycha* dohonili. Necháme-li nyní pro chvíli stranou samotnou ireverzibilitu, zůstane nám z lidové moudrosti přesvědčení (sdílené i s některými teoretickými koncepty) o plně deterministické povaze našeho světa. Chceme-li v takovémto světě nepatrně změnit důsledky některého z našich činů (za předpokladu, že se v tomto světě můžeme vrátit do minulosti), stačí stejně tak nepatrně změnit naše výchozí podmínky, v případě, že chceme dosáhnout podstatně odlišnějších výsledků, změním podle toho i „sílu, intenzitu“ našeho rozhodnutí. Rozdíl v příčinách je přímo úměrný rozdílu v následcích. Teorie chaosu, z nichž je nejpopulárnější právě efekt motýlích křídel, ukazují, že tomu tak není ani v makroskopickém světě, ovládaném dynamickými zákonitostmi. Ukazuje se, že ani v případě mnohem jednodušších systémů v porovnání s oblastí lidského rozhodování, nelze mnohdy jednoznačně předpovědět možné následky, a to nikoli z důvodů neznalosti původních příčin či podmínek, ale z důvodů principiálních, mezi něž patří i nemožnost (nikoli neschopnost) zjistit výchozí stav systému (který vystupuje v roli příčiny) s libovolnou přesností. A v chaotických systémech i nepatrná odchylka v počátečních stavech může mít velmi odlišné důsledky ve stavech konečných. Oblast lidského jednání rozhodně nepatří mezi jednoduché systémy, a tím spíše je nemožné stanovit s dostatečnou přesností všechny příčiny, které se podílejí na výsledném stavu. Pro nás to tedy znamená, že i kdybychom našli způsob, jak dohonit *bycha*, i kdybychom se vypořádali s nevrátností, bylo by velmi nebezpečné provádět s ním i jen nepatrné úpravy, protože důsledky bychom stejně nemohli jednoznačně určit.

Můžeme tedy naše lidové moudro jenom doplnit. *Bycha* honit je vždycky pozdě, i kdyby nebylo pozdě a dohnali bychom ho, jeho přemlouvání stejně naši skutečnost již nezmění, a i kdyby ji mohlo změnit, nebudeme nikdy vědět, jak by ji změnilo. Na lidové moudrosti, pochopené spíše jako varování, se tedy nic podstatného nezměnilo, alespoň pokud jde o *bycha minulostního*. Honba *budoucnostního bycha* (co udělat teď, abych...) je jistě stále žádoucí činností, ale to již je obsahem jiného přísloví o měření a řezání. Pokud jde ale o pojetí času, změnilo se mnohé. Ukázalo se, že smysluplná řeč o čase je možná pouze tam, kde nacházíme nevrátnost, resp. nevrátné události a procesy. Systém s dokonale vratnými procesy je systém věčný, nikoli časový, plně vratný čas není čas, ale věčnost. A nevrátný čas je vlastně pleonasmus, čas a nevrátnost je totéž. Existuje-li čas, existuje jako nevrátnost událostí. Náhrada času nevrátností nám navíc umožní i mnohem lépe, dokonce názorněji pochopit některé relativistické „hrátky“ s časoprostorovým kontinuem, ve kterých dochází k záměnám časové a prostorové souřadnice, jako tomu je například při popisu pádu hmotného tělesa do černé díry. Budeme-li chápat prostor jako tu část kontinua, ve které se můžeme svobodně pohybovat všemi směry, tj. také se vracet do míst, kde jsme již byli, a čas jako tu část, která umožňuje pohyb pouze jedním směrem znemožňujícím návrat, je jejich záměna dobře vyjádřitelná právě (i)reverzibilitou. Jakmile se v prostoru nemohu vrátit (a to je právě případ tělesa, které padá do černé díry a právě se dostalo pod tzv. Schwarzschildův poloměr), má tato dimenze stejné vlastnosti jako časová, která naopak může získat vlastnost reverzibility a stát se tak prostorovou.

Extrémní oblast černých děr ale není svět lidových moudrostí. V našem makrosvětě, ve kterém dobře rozlišujeme časové a prostorové charakteristiky, stále platí, že – jak připomíná Michel Serres –, pokud jde o (ne)vratnost, jsme pány prostoru, ale otroky času.

Pravé jméno času je nevrátnost a nevrátnost je ztělesněna konkrétními událostmi. Čas chápaný jako plynutí je důsledek lidské snahy zachovat ve světě bytí a mít možnost mluvit o dění.